

УДК 82.091

СКОРИНА Людмила Вікторівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури та компаративістики Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького
e-mail: skoryna@ukr.net

«ТАЇС» АНАТОЛЯ ФРАНСА – «МІСТО» ВАЛЕР'ЯНА ПІДМОГИЛЬНОГО: ТОЧКИ ДОТИКУ

У статті увага зосереджується на дослідженні ролі епіграфа з роману А.Франса «Таїс» у процесі інтерпретації роману «Місто» В.Підмогильного. Побіжно актуалізуються проблеми, пов'язані з рецепцією творчості А.Франса в Україні, внеском В.Підмогильного в перекладання творів французької прози XIX – поч. XX ст. Здійснена спроба довести, що вказаний епіграф не слід сприймати буквально, інтерпретуючи лише висловлений у ньому меседж; зв'язки між прототекстом і текстом-реципієнтом значно глибші: мова йде про засвоєння В.Підмогильним художніх здобутків французького прозаїка в царині творення характерів, моделювання художнього світу, побудови сюжету.

Ключові слова: інтертекстуальність, паратекстуальність, епіграф, цитування, переклад, В.Підмогильний, А.Франс.

Постановка проблеми. Стаття присвячена висвітленню особливостей функціонування епіграфа з твору А.Франса в романі В.Підмогильного «Місто». У літературознавчих дослідженнях мотто трактується як важливий елемент структури художнього тексту, який бере активну участь у конструюванні сенсу, кидає виклик читачеві, вимагаючи від нього активної евристичної діяльності. Вивчення епіграфів має давню традицію. На відміну від інших різновидів паратексту, вони сприймаються як поліфонічний, полісеміотичний феномен. Конституюючими прикметами епіграфа є його діалогічність, інтертекстуальність, реалізація естетичної й ейдологічної функцій. За слушним твердженням Н.Кузьміної, універсальною функцією епіграфа в художніх і нехудожніх творах є діалогізуюча [2]. При цьому мова йде про діалог на рівні письменник – письменник (наприклад, А.Франс – В.Підмогильний), а також про взаємодію національних літератур (французької / української).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українському літературознавстві маємо нині низку праць, у яких висвітлені проблеми рецепції В.Підмогильним традицій французького письменства XIX – поч. XX ст., виявлені типологічні паралелі між «Містом» і «Любим другом» Гі де Мопассана. Натомість, коли йдеться про відлуння в романі українського прозаїка художніх здобутків А.Франса, дослідники здебільшого зосереджуються на загальниках, натомість інтертекстуальні зв'язки «Міста» з романом «Таїс» практично не висвітлені. Витоки формування подібних рецептивних кліше сягають 20-х рр. XX ст. Так, Вал. Поліщук у статті «Нові сили» (1921) занотував: «Згадаю в двох словах про Підмогильного. Це задумливо глибокий скептик. Нерідко гострі, як у *Анатолія Франса*, дотепи. Це поет, що одриває шматки живого життя в останній час революційних заворушень» [Цит. за: 6, с.95] (тут і далі курсив мій – Л.С.). В. Юноша (псевдонім С. Єфремова) зафіксував впливи на В.Підмогильного *А.Франса*, К.Гамсуна й С.Пшибишевського. Як зазначає В. Мельник, «постать великого митця Франції надто часто згадувалася критиками, коли вони доскіпливо з'ясовували особливості неординарного стилю мислення й письма українського прозаїка. “Техніка Валер'яна Підмогильного виявляє знайомство з класиками європейської прози. Може, в Анатолія Франса запозичив він свого скептицизму в тоні твору й свого нахилу до шляхетного, на французький смак, спрощення фрази», – писав ще “запитально” 1924 р. М.Доленго. А вже в 1926 р. у посібнику «Українська література» А.Шамрай відзначав, що В.Підмогильний “пересадив” з французької прози в українську тип філософа-мораліста» [6, с.86].

Як бачимо, гіпотеза про близькість творчих принципів В.Підмогильного до франсівських виникла ще до появи роману «Місто».

У контексті досліджуваної проблеми варто звернути увагу на статтю Магдалени Ласло-Куцюк «“Місто” В. Підмогильного і французький роман XIX століття». У ній дослідниця слушно підкреслює, що український прозаїк «зробив спробу засвоїти /.../ велику традицію французького роману. А це для літератури, яка до 1917 р. мала не більше півдюжини романів, спроба, якою недоцільно нехтувати» [3, с.143], вказує на плідність і гідну подиву працездатність В. Підмогильного, який на той час встиг перекласти й опублікувати наступні твори французьких авторів: «Люди», «Оповідання» (1927) П'єра Ампа, «Горію» (1927) О. де Бальзака, «Кандід» (1927) Вольтера, «Коломба» (1927) П.Меріме, «Сильна як смерть», «На воді» (1928), «Любий друг» (1928) Гі де Мопассана, «Таїс» (1927) А. Франса. М.Ласло-Куцюк припускає, «що ці твори (принаймні деякі з них) припали йому глибоко до душі», про це «свідчить і факт, що епіграфом до роману “Місто” послужила цитата, взята з одного з перекладених в той час автором романів, а саме з “Таїс” Анатолія Франса» [3, с.144], однак при цьому вона не бачить потреби шукати якісь глибші зв'язки романів «Таїс» і «Місто»: «Справді, у творі, де широке місце приділяється коханню в його чисто тілесному аспекті, владі інстинктів над поступками людини, відчувається певний вплив відомого твору блискучого французького письменника початку XX ст., в якому показано саме протиріччя між намірами героя – суворого аскета – і силою придушених бажань тіла. Але в побудові сюжету, в обстановці, у способі викладу твір Підмогильного має мало спільного з «філософським» романом А. Франса, дія якого відбувається в Єгипті на початку християнської ери. Зате з погляду сюжету і побудови твір сильно нагадує два інших романи французької літератури, між якими існує пряма наступність і які також тоді перекладались Підмогильним: «Горію» – Бальзака і «Любий друг» (Бель-Амі) – де Мопассана» [3, с.144].

Про сліди навчання В.Підмогильного у французьких белетристів писав свого часу і Г.Костюк: «Сухість, а інколи протокольність розповіді, заглиблення в психологічні і побутові деталі, неприховане бажання бути літописцем свого часу – все це в якійсь мірі пов'язує В.Підмогильного з Оноре де Бальзаком. Тон вибачливої іронії, сатири і скептицизму, засіб холодного наукоподібного розтину суспільних явищ і окремих людських характерів, ушляхетнення людини і вияв розуміння до її слабкостей – від Анатолія Франса. Філософічний критицизм, своєрідний агностицизм, подання певної відносності й самовистачальності всього – це вже щось від Вольтера. У трактовці різних проблем психології молоді, статевого питання і питання віри, моралі – всіх отих “вічних” і “тяжких” питань, що є особливо хвилюючі в юнацькі роки, – тут можна відчутти Гі де Мопассана» [1]. Як бачимо, літературознавець традиційно застосовує компаративний маркер «від Анатолія Франса», не вказуючи на безпосередні перегуки між творами французького прозаїка (зокрема романом «Таїс») і «Містом» В.Підмогильного.

Якщо брати до уваги «материкове» літературознавство кінця XX – початку XXI ст., варто згадати праці про В.Підмогильного С. Луцій, В. Мельника, Р.Мовчан, С.Павличко, Вал.Шевчука. Так, С.Павличко характеризує «Місто» як «психологічний роман у стилі Гі де Мопассана й Оноре де Бальзака, яких перекладав український письменник» [8, с.215] і додає, що «частково навіть Підмогильний вписується в загальний контекст не лише Анатолія Франса, але й Андре Жіда. Зокрема, з останнім Підмогильного зближує акцентованість тілесного, аналіз автономного життя тіла» [8, с.238]. С.Луцій переконана, що завдяки епіграфу «Підмогильний увиразнює ідейний задум роману, спрямовує думки читача в правильне русло, але при цьому, як і близький йому Гі де Мопассан, уникає нав'язливої дидактичності» [Луцій]. Себто акцент із Франса переноситься на Мопассана. В. Шевчук підкреслює: «Блискуче знаючи французьку мову й переклавши кілька десятків творів французького письменника на українську, Валер'ян Підмогильний не міг не перейнятися й поетикою цієї літератури, тим більше, що перекладав не абищо, а тих письменників, які були йому близькі, особливо

Гі де Мопассана й *Анатоль Франса*. Уроки французької літератури позначилися на стилі письменника тим, що він ощадно будує фразу, його образ не квітчастий, імпульсивний, як приміром, у Миколи Хвильового, а точний, строгий, вивірений, як б сказав, окультурений. У розробці психології героїв він глибший від Мопассана, але й залюбки вживає мопассанівський імпресіоністичний мазок і не цурається *спокійної мислительської розважливості фрази Анатоль Франса* чи Дені Дідро. Загалом кажучи, В.Підмогильний – один з найінтелігентніших і найтонших українських письменників із доброю літературною школою» [12, с.72].

На думку Р.Мовчан, Підмогильний «ступав у сліди *А. Франса*, представника французького неокласицизму, свого улюбленого ще з молодих років літературного вчителя, який уже пережив подібні світоглядні пошуки й сумніви, а його герої загубилися в часі, бо ніколи не могли змінити хід історії. *А. Франс* у пізнанні визнавав пріоритет розуму, тому шопенгауерівське “споглядання світу” для нього не було пасивним, означало насамперед інтелектуальне його пізнання, аналізування, осмислення, а свій справжній погляд на світ і свій песимізм зумів приховати за іронією і скепсисом. Чи не тому й В.Підмогильний, разом з ірраціональним у силовому полі розвиненого модернізму, цінував розум, що спроможний установити розірваний зв'язок між різними частками, проаналізувавши й синтезувавши їх. Лише розум міг породити іронію чи скепсис – як наслідок відчуженого погляду на неприйнятний світ. В.Підмогильний вибрав найоптимальніший для себе гносеологічний варіант, бо для нього ірраціональне ніколи не означало містичне, демонічно-сакральне чи божественне в тому значенні, яким воно було для романтиків» [7, с.233]. Принагідно дослідниця звертає увагу на епіграф до роману «Місто»: «Письменник постійно впроваджує ідею протистояння між розумом та інстинктом, ірраціональним у людині. Саме про це йдеться і в епіграфах до роману “Місто”, зокрема взятому з роману “Таїс” *А. Франса*: “Як можна бути вільним, Евкріте, коли маєш тіло?” Притаманний французькому скептику сенсуалізм не протиставляв дух і тіло, а сприймав їх у єдності. Прикметно, що і зовнішній, і внутрішній зміст кожного твору В.Підмогильного базується на усвідомленні саме такої модерністської (чи романтичної) єдності» [7, с.240].

Як бачимо, нині в українському літературознавстві наявні лише принагідні рефлексії про вплив роману *А. Франса* «Таїс» на «Місто» В.Підмогильного, які не вичерпують заявленої проблеми. Семантика й функції епіграфів у творчості В.Підмогильного, зокрема в романі «Місто», також наразі не були об'єктом спеціальних студій. Однак без докладнішого висвітлення цих проблем інтерпретація роману «Місто» не буде повною й адекватною. Це зумовлює **актуальність** і певну новизну цієї студії. **Мета статті** – дослідити особливості функціонування епіграфа з роману «Таїс» *А. Франса* в «Місті» В.Підмогильного, виявити паралелі між творами французького й українського белетристів.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж перейти до аналізу заявленої наукової проблеми, маємо бодай принагідно висвітлити питання про рецепцію творчості *А. Франса* в Україні у 20-х рр. ХХ ст. Як зазначає Р.Мовчан, «у своїй доповіді (на київському диспуті 1925 р.) Ю.Меженко відразу рішуче відкидає сучасну “чужу й ворожу” Європу, про яку писали Локк, П.Бенуа, Нітті та Шпенглер, усе ж *виокремлюючи імена Гамсуна, Гауптмана, Франса, Ібсена...* Європа класична, за Ю.Меженком, може бути прийнята, хоч і з певною засторогою: “... суворо нами просіяна, проконтрольована (...) Європа повинна бути подана такою, якою вона потрібна нам: щоб ми могли використати всі технічні здобутки для своєї роботи”» [7, с.128-129]. Що ж спонукало пролетарського критика зробити для *Франса* (та «іже з ним») виняток, визнати його «своїм»? Причини очевидні. Найперше варто згадати про відверті симпатії *А. Франса* до соціалізму. П.Загребельний у вступній статті до *Франсового* україномовного п'ятитомника занотував: «Коли у Франції вибухнула справа Дрейфуса і вся країна поділилася на два табори, *Франс* без вагань приєднався до табору демократичного, він підтримав сміливий

виступ Еміля Золя, забув про свої попередні творчі незгоди з ним, сміливо виступив на боротьбу проти “злочинців з Генерального штабу”, прийшов до соціалістів, ставши для них “товаришем Франсом”» [11, с.17]. Після Жовтневого перевороту 1917 р. А. Франс приєднався до організованої А. Барбюсом групи «Клярте» і підписав декларацію-протест проти союзницької інтервенції в Радянській Росії; цей вчинок високо оцінив В. Ленін. Нобелівську премію, яку йому присудили у 1921 р., А. Франс віддав для потреб Російської революції. Усе це створило йому імідж «друга радянської влади», творчість якого варто перекладати, популяризувати й вивчати.

Роман «Таїс» був визнаний одним із найпопулярніших у доробку А. Франса. Ідеолог пролетарського письменства А. Луначарський назвав його кульмінаційним твором французького белетриста: «Він є чи не найбільш розповсюдженим із усіх його творів. До 1925 року були продані вже триста п'ятдесят тисяч екземплярів цього роману тільки французькою мовою, водночас він перекладений на всі мови й користується абсолютно винятковим успіхом майже у всіх країнах Європи і в Японії» [4]. У чому ж полягала суспільна цінність роману «Таїс» для будівників соціалізму? Передовсім, їм імпонувало те, що роман завдавав «нищівного удару християнству, а разом із християнством будь-якому необґрунтованому переконанню, будь-якому переконанню – вірі. Гра релігійної пристрасті, яка здається такою абстрагованою, і пристрасті плотської – статевого почуття – знову ж таки одна з улюблених ідей Анатолія Франса. Він прекрасно знає, як сплітаються трепет плоті з пишномовними польотами викривленої соціальними умовами людського мислення» [4].

Утім, вказані фактори стосуються лише характеристики загальнокультурної ситуації, для В. Підмогильного вони не мали вирішального значення. Його зацікавлення творчістю класиків французької літератури ХІХ – початку ХХ ст. стимулювали інші фактори. І виявилось воно найперше в активній перекладацькій діяльності, що вписувалася в ширший контекст перекладацтва 20-х рр. ХХ ст. Як вказує Р.Мовчан, у той час українці «чи не вперше набули змогу читати рідною мовою Е. Верхарна, Ш. Бодлера, П. Верлена, Р.М. Рільке, Г. Гайне, В. Вітмена, К. Гамсуна, М. Пруста, А. Міцкевича, Г. Ібсена, В. Шекспіра, С. Цвейга, Ф. Моріака, Альфреда де Мюссе, Б. Келлермана, А. Шнітцлера, Ш. Андерсона, А. Алоржа, Р. Роллана, К. Едшміта, Г. Янсона (...) За короткий час організовуються підготування та вихід у світ і багатотомних українських видань прози: Жуля Верна, Гі де Мопассана, Г. Флобера, Оноре де Бальзака, Е. Золя, Дж. Лондона, Ч. Дікенса, А. Франса, а також Томаса Майн Ріда, окремих творів К. Гамсуна, С. Цвейга, Е. Сінклера, Г. Уеллса, А. Конан-Дойля, П. Істраті та ін. Особлива роль на цій розлогій ниві українського перекладацтва 1920-1930 рр. належить В. Підмогильному, що був першокласним тлумачем французької літератури, яку також перекладали М. Івченко, А. Любченко, М. Терещенко, В. Вражливий, Є. Касяненко, С. Пащенко» [7, с.140]. На думку В. Мельника, саме перекладання прози А. Франса сформувало у В. Підмогильного ракурс його світосприймання, який визначається самозаглибленістю, реалістичністю, скепсисом як формою філософського сумніву. Як зазначав дослідник, «досить суттєвим для нас є спостереження про класичний європейський моралізм, речникам якого відверто симпатизує В. Підмогильний. Адже це саме та філософія, за якою слід вдосконалювати не світ, а людину, бо добро й зло є наслідком, найперш, характеру її самої. Тому справжньому гуманістові варто дивитися на всі суперечності буття з мудрою вибачливістю, розуміти алогічність усіх суспільних потрясінь (у тому числі й воєн та революцій) і думати про духовність людини» [6, с.87]. Саме у творах А. Франса Підмогильний «віднайшов психологічну домінанту свого світобачення, зокрема й згадувану філософсько-споглядальну самозаглибленість зі скептичним забарвленням» [6, с.87].

Філософський роман (притча) «Таїс» (1890) захопив В. Підмогильного ще в підлітковому віці. Легенда про історію куртизанки з античної Александрії, яка позбулася

гріхів, прийнявши чернецтво, приваблювала психологічно глибоким, достовірним відтворенням сили кохання, чуттєвих радощів плоті. У 1921 р. в Катеринославському альманасі «Вир революції» була надрукована інформація про те, що молодий письменник закінчив переклад роману А. Франса «Таїс» українською й написав до нього передмову. Однак твір було видано лише 1927 р. із вступним словом проф. С. Савченка. Відомо також, що В. Підмогильний працював над підготовкою до видання українською мовою творів французького белетриста у 24 томах. З 1925 до 1930 р. вийшло 8 книг, у яких були вміщені оповідання, «Острів пінгвінів», «Корчма королеви Педок», «На білому камені», «Боги прагнуть», «Комедійна історія». Прикметно, що В. Підмогильний супроводжував свої переклади детальним коментарем, поясненням незрозумілих понять, маловідомих фактів і прізвищ.

Оскільки переклад роману А. Франса «Таїс» вийшов того ж 1927 р., коли було завершено «Місто», можемо припустити, що другий епіграф, який є об'єктом аналізу в цій статті, міг виконувати кілька важливих функцій: 1 – рекламну (письменник прагнув привернути увагу читачів до перекладеної ним книги французького письменника), 2 – «освітню» (у сучасних дослідженнях інтертекстуальності найчастіше береться до уваги т.зв. «ідеальний читач», який знає принаймні стільки ж, скільки й письменник, а тому може з достатньою адекватністю відчитати ті смисли й натяки, які автор закодував в епіграфі. Однак насправді читач може бути не обізнаним із прототекстом, тож Підмогильний фактично спонукає його звернутися до першоджерела й самостійно встановити ті зв'язки, які існують між двома текстами – донором і реципієнтом), 3 – функцію стимулювання міжкультурної комунікації, зокрема встановлення зв'язків між французькою й українською літературами, що в підсумку має сприяти утвердженню європейського вектора вітчизняного письменства.

Докладніше з'ясуємо роль мотто в інтерпретації ідейно-змістових параметрів аналізованого твору. Як відомо, до роману «Місто» В. Підмогильний підібрав два епіграфи: містифіковану сентенцію з «Талмуду» («Шість прикмет має людина: трьома подібна вона на тварину, а трьома на янгола: як тварина – людина їсть і п'є: як тварина – вона множитья і як тварина – викидає; як янгол – вона має розум, як янгол – ходить просто і як янгол – священною мовою розмовляє» [9, с.308]) й цитату з роману-притчі А. Франса («Як можна бути вільним, Евкріте, коли маєш тіло?»). Про перший епіграф наразі не йдеться, головну увагу в цій статті планується зосередити на мотто із твору французького белетриста. Назагал, можливі два підходи до його інтерпретації. Перший – брати до уваги лише безпосередньо оприявнений в епіграфі меседж. Так, у романі В. Підмогильного через мотто ретранслюється думка про принципову неможливість людини бути вільною. Ю. Шерех свого часу занотував: «Епіграф до книжки, взятий з Анатолія Франса, питає: “Як можна бути вільним, Евкріте, коли маєш тіло?” І книжка показує один з шляхів до волі. Цей шлях веде через правду, знання людини й себе до – творчості. Чи значить це, що віднині Степан буде зразком моральності й не зробить жадного злого вчинка? Ледве чи це так. Не тільки люди різні, а й людина різна, і різні її вчинки. Але ціною свого попереднього життя, ціною спустошення душевного, ціною самотності герой твору Підмогильного купив собі право і можливість бути людиною. Людиною серед людей» [13, с.89].

Друга інтерпретаційна модель передбачає потрактування епіграфа як метонімічного знака прототексту. У цьому разі слід пошукати у творі В. Підмогильного й інші (окрім епіграфа) відгомони Франсового прототексту. Винесені в епіграф рядки оприявнюються в романі французького белетриста під час суперечки філософів Евкріта й Нікія на бенкеті у префекта флоту Котта: «– Нікію, ти скидаєшся на хлопчика, що грається в паці. Послухайся мене: *будь вільним*. Тільки так можна стати людиною. – *Як може людина стати вільною, Евкріте, коли вона ув'язнена в тілі?*» [11, с.242]. Вислідом цієї суперечки стало самогубство Евкріта, котрий у такий химерний спосіб прагнув довести, що єдиним способом здобуття людиною цілковитої свободи є

смерть. Однак думка про принципову неможливість людини здобути свободу стосується в романі «Таїс» не тільки Евкріта – у першу чергу, вона пов'язана з постаттю центрального персонажа – Пафнутія (у «Місті» те ж можна сказати про Степана Радченка). Ні перший, ні другий не можуть звільнитися від диктату тіла, тілесності, це приводить їх до низки помилок і переступів.

Вище я вже цитувала безапеляційне твердження М. Ласло-Куцок, що «в побудові сюжету, в обстановці, у способі викладу» «Місто» не має нічого спільного з романом А. Франса. Дозволю собі не погодитися з ним. Звісно, історичний антураж аналізованих творів зовсім різний і знайти точки дотику «в обстановці» давньої Олександрії і Києва 20-х років ХХ ст. дуже складно. Утім, як здається, треба дивитися не на зовнішню «обстановку», а на принципи моделювання художнього світу й сюжетотворення. Передовсім слід вказати, що зав'язкою розгортання подій в обох творах є мандрівка до великого міста. У романі Франса антинойський настоятель Пафнутій залишає обитель і йде до Олександрії; у Підмогильного Степан Радченко залишає рідне село й пливе Дніпром до Києва. Обоє мають конкретну мету, свого роду «місію»: перший прагне вирвати славетну актрису Таїс із лабет гріха й повернути її до Господа, другий хоче отримати освіту й повернутися до села свідомим будівничим нового життя. Обидва персонажі (кожен по-своєму) ненавидять Місто. Пафнутій гнівно бичує містян за аморальність; мандруючи вулицями Олександрії, намагається не дивитися на картинки міського життя, аби не спокушатися. Він відчуває палючу ненависть до богеми, тож, коли Таїс погоджується піти з ним, пустельник наказує спалити все її майно (у тому числі високохудожні витвори мистецтва). Степан Радченко спочатку жадібно споглядає Місто; в уяві приміряє на себе розкішні костюми, виставлені у вітрині магазину, відвідує найдорожчі ресторани, фліртує із найвродливішими жінками; мріє стати «кращим за того світового артиста, талановитішим за скрипалю й спритнішим за циркового акробата» [9, с.363]. Однак усі ці прагнення розбиваються об глуху стіну відчуження, ворожості оточуючих, відчуття власної непотрібності в Місті. Зароджується ненависть до міста і його мешканців: крамаря Гнідого, який поселив його поруч із коровами; чиновника, який відмовив йому в посаді; колишнього вчителя латинської мови Андрія Венедовича... У цій ненависті ненав'язливо відлунюють франсівські нотки («Степан почав гидливо проштовхуватись крізь натовп, пхаючись навмання, незважаючи на протести, потупившись, *мов побожник серед відьомського шабашу*» [331] – так само поведився у місті Пафнутій). Однак, на відміну від антинойського настоятеля, ненависть приводить Радченка не до втечі, а до впертих послідовних спроб завоювати Місто.

Для обох персонажів Місто є простором спокус і випробувань, які вони не витримують. Здійснивши задумане, Пафнутій залишає Олександрію, віддає Таїс до жіночої монашої обителі, однак не може звільнитися від думок про неї. Він втрачає спокій і благодать, які здобував протягом багатьох років пустельницького життя. Урятувавши куртизанку, він сам гине. Степан також втрачає в Місті душевну рівновагу, спокій і чистоту, стає цинічним і нервовим. І Пафнутій, і Степан Радченко змінюються під впливом міста / містян, для обох повернення до колишнього трибу життя стає неможливим. Кожен наступний крок антинойського настоятеля (втеча до пустелі, чин стовпника, життя в могильному склепі) засвідчує глибину його духовного падіння. Кульмінацією роману є сцена прощання Пафнутія з помираючою Таїс. У болісному роздвоєнні антинойського настоятеля між вірою і пристрастю настає злам, гріховна пристрасть перемагає, підтверджуючи тезу про те, що людина, закута в недосконалу тілесну оболонку, не може здобути цілковиту свободу. Степан Радченко приїхав до міста наївним ідеалістом; з вірою, що саме він і є та «нова сила, покликана із сіл до творчої Праці. Він – один з тих, що повинні стати на зміну гнилизні минулого й сміливо будувати майбутнє» [9, с.317]. Однак Місто змінює його прагнення й життєві настанови. У романі «Таїс» є характерний епізод, коли Павло Юродивий розкриває перед братами в Христі внутрішню сутність Пафнутія: «Я бачу, – прошепотів він, – як троє бісів

радісно ладнаються схопити цього чоловіка. Один прибрав подобу стовпа, другий – жінки, третій – чаклуна. У кожного розпеченим залізом випалене ім'я; у першого – на чолі, у другого – на животі, у третього – на грудях. Це Пиха, Хіть і Сумнів» [11, с.288]. Ці прикмети притаманні й Радченкові. Пиха загострюється, коли були друковані його твори; хіть підштовхує його до стосунків із Надійкою, Мусінською, Зоською і Ритою.

Ідейним лейтмотивом роману А.Франса вважається теза про те, що будь-яка істина є відносною. Головним своїм завданням французький белетрист вважав прищеплення читачам філософських сумнівів, а свій роман трактував як художній посібник із філософії і моралі, що навчає сумніватися у всьому, вибудованому на сліпій вірі, фанатизмі, соціальній і релігійній догматиці. «Філософський сумнів» стає головним принципом життя Радченка в Місті. У його свідомості все рідше зринають думки про революцію, побудову нового світу; зрештою юнак кидає навчання й вирішує зайнятися тим, що його найбільше цікавить, – літературою. Радченко фанатично прагне завоювати Місто, але в підсумку Місто завойовує його. У певний момент юнак збирається разом із Надійкою переїхати в рідне село, однак це повернення, напевне, було б так само безрадіним, як і повернення Пафнутія. Він мав нагоду переконатися, що більше не здатний до сільського життя.

В обох романах однією з центральних є тема кохання. У Франса вона реалізується в розповіді про непереможну пристрасть, яку відчуває пустельник Пафнутій до колишньої куртизанки Таїс. Після повернення з Олександрії його душа роздвоюється – між вірою і пристрастю. Персонажі В. Підмогильного, як слушно вказує С.Павличко, також «страждають від роздвоєності між душею (розумом, інтелектуальною сферою) і тілом, статевим потягом. Гармонія між цими двома сферами дається важко. По суті вона, на думку автора неможлива» [8, с.234]. У долі Радченка не було такого фатального кохання, як у Пафнутія; він не був аскетом (хоч інколи настільки захоплювався цікавою справою, що вів життя відлюдника), не цурався радощів життя. Герой Підмогильного щоразу здобував прихильність обраниці (Надійки, Мусінки, Зоськи) й після нетривалого періоду закоханості розчаровувався, з'ясувавши, що «його кохання виявилось фальшованим папірцем, втрученим серед метушні, і він викинув геть цей непотріб, лютуючи і себе маючи за обдуреного» [9, с.361]. Лише у фіналі роману в його житті з'явилася непересічна жінка. Чи можна вважати випадковим збігом те, що Рита – балерина, а Таїс у Франса «грала на сцені й не боялася виступати з танцями»? Навряд, як видається, у цьому ще раз виявляється зв'язок роману «Місто» із текстом – джерелом епіграфа.

На окрему увагу в контексті досліджуваної проблеми заслуговує постать поета Вигорського, яка по-своєму корелює з образами філософів у романі французького белетриста. М.Тарнавський твердить, що «справжня суть філософії Вигорського – епікурейство. Щастя – ілюзія, ситий живіт – дійсність. Поза поезією і подорожуванням найбільша частина його уваги присвячена їжі й питву, і, звичайно, на кошти Степана. Вигорський втілює ту форму нещирості, яка має компліментарний стосунок до Степана» [10, с.63]. Епікурейські максими в романі Франса озвучує Доріон; водночас можливі цікаві паралелі між висловлюваннями Вигорського в Підмогильного й Нікія, Евкріта, інших філософів на бенкеті в Котти (у романі «Таїс»). Сцена бенкету філософів є дуже важливою у формуванні ідейно-естетичного стрижня твору, у ній Франс безпосередньо зіштовхує між собою різні філософські доктрини олександрійської епохи (гедонізм, скептицизм, стоїцизм) в добу, що передувала занепаду Римської імперії. У «Місті» йдеться про період, коли на руїнах старої Російської імперії почав формуватися Радянський Союз, це був доволі сприятливий час для культивування принципу «філософського сумніву» (який у «Місті» репрезентує Вигорський, а під його впливом – і Радченко). Можна вказати також інші «відлуння» роману «Таїс» у «Місті» В.Підмогильного:

– у Франса опонентом головного героя є прихильник простого життя, праведний пустельник Палемон, в українського прозаїка Радченкові протиставляється студент-сільськогосподарник Левко – адепт полювання й природного життя;

– у романі «Таїс» показаний період занепаду Римської імперії, у «Місті» є цікавий монолог вчителя латини Андрія Венедовича про «золотий вік Августа, про римський геній, що скорив світ і горить у темряві сучасності ясною зіркою порятунку. Про християнство, що зрадницьки пожерло Рим, але й само було переможене від нього в Ренесансі. Про свого улюбленого Луція Аннея Сенеку, виховника Неронового, гнаного підступами й інтригами незрівнянного філософа...» [9, с.328];

– у ставленні обох центральних персонажів до жінок ситуативно з'являються натяки на садизм (так, ведучи Таїс до монашої обителі, Пафнутій відчуває спровоковане ревностями прагнення мучити її за колишнє гріховне життя; таке ж бажання відчуває Радченко, коли після інциденту із Світозаровим зустрічається із Надійкою);

– під час мандрівки до Олександрії Пафнутій споглядає «величну річку, що котила криваві хвилі поміж скелями, які сяли в призахідному промінні вогнем і золотом» – у «Місті» запам'ятовується експозиційний пейзаж, одним із головних компонентів якого теж була ріка; символічно, що шлях до Міста для обох героїв пов'язаний із річкою (семантика цього образу може стати предметом окремої студії);

– в обох творах пунктирно накреслюється «театральний» мотив (Таїс виступає в театрі, як і Рита; у театрі Степан знайомиться із Зоською...);

– обидва автори для відображення складних процесів внутрішнього життя персонажів застосовують мотив сну (символічне видіння Пафнутія в Олександрії [11, с.193] – сон Радченка: «Уночі йому снився сон. Він ішов розкішним садом по рівній алеї, затіненій гіллястими деревами, що під листом їх ховались довгасті, як банани, овочі. Хвилювання огорнуло його, коли він досяг роздоріжжя, так, ніби мав тут щось знайти чи когось здібати» [9, с.365]), додатково він виконує функцію антиципації;

– спільним для двох творів є і мотив самогубства (Евкріта у романі «Таїс», Андрія Венедовича в «Місті»), в обох випадках це добровільна осмислена відмова від життя (характерна розповідь Левка про вчинок старого вчителя латини: «Зарізався, брат! Сам і ножа собі вигострив. Так і казав, що заріжеться, як *філософ якийсь*, а ми думали, що манячить» [9, с.527]).

Висновки. У процесі дослідження було з'ясовано, що другий епіграф у романі В.Підмогильного «Місто» не слід сприймати буквально – інтерпретуючи лише закладений в нього меседж; зв'язки між прототекстом і текстом-реципієнтом значно глибші. Мова йде про засвоєння В.Підмогильним художніх здобутків французького прозаїка в царині творення характерів, моделювання художнього світу, побудови сюжету. Мотто з твору А.Франса виконує в «Місті» кілька важливих функцій: рекламну, освітню, комунікативну, оприявнює важливі для адекватної інтерпретації твору зв'язки між текстом-«донором» і «реципієнтом». Як зазначав свого часу А.Луначарський, «в “Таїс” зрештою торжествує людина у всіх її суперечностях, особливо плотська людина, з тими потребами, які витікають із самої її організації, і, нарешті, найбільше над усім – сумнів» [4]. Цими ж словами можна підсумувати й рефлексії про «Місто» В.Підмогильного – роман про людину, а не про людство.

Список використаної літератури:

1. Костюк Г. Валер'ян Підмогильний / Григорій Костюк // Українське слово. – Кн.2. – Київ : Рось, 1994. – С.312-313.
2. Кузьмина Н. Эпиграф в коммуникативном пространстве художественного текста [Электр. ресурс] / Н. Кузьмина. – Режим доступа : <http://silence.ho.ua/vestnik/articles/y1997-i2/a060/article.html>.
3. Ласло-Куцок М. “Місто” В. Підмогильного і французький роман XIX століття // Ласло-Куцок М. Шукання форми. – Бухарест, 1980. – С.141–164.
4. Луначарский А. Предисловие [К роману А. Франса «Таис»] // Франс А. Поли. собр. соч. – Т.V: Таис / Пер. с франц. под ред. Е.Ф. Корша. – М.-Л.: «Земля и фабрика», 1928. <http://lunacharsky.newgod.su/lib/ss-tom-5/predislovie-k-romanu-a-fransa-tais>.

5. Луцій С. Український «Любий друг»? (В.Підмогильний «Місто») / С.Луцій // Слово і час. – 1998. – №7. – С.54-57.
6. Мельник В.О. Суворий аналітик доби. Валер'ян Підмогильний в ідейно-естетичному контексті української прози першої половини ХХ ст. [Текст] / В. О. Мельник. – Київ, 1994. – 319 с.
7. Мовчан Р. Український модернізм 1920-х: портрет в історичному інтер'єрі [Текст] / Р.Мовчан. – Київ : Стило, 2008. – 541 с.
8. Павличко, С. Дискурс модернізму в українській літературі [Текст] / С. Павличко. – Київ : Либідь, 1997. – 360 с.
9. Підмогильний, В. Оповідання. Повесть. Романи [Текст] / В. Підмогильний. – Київ : Наук. думка, 1991. – 800 с.
10. Тарнавський М. «Невтомний гонець в майбутнє» Екзистенціальне прочитання «Міста» В.Підмогильного // Слово і час. – 1991. – №5. – С.56-63.
11. Франс А. Твори: у 5 т. / А.Франс; перекл. з франц., вст. стаття П.Загребельного. – т.1: Злочин Сільвестра Бонара. Таїс. Харчівня «Королева Гусячі Лапки». Погляди пана Жерома Куаньяра – Київ : Дніпро, 1976. – 624 с.
12. Шевчук В. Полинова зоря Валер'яна Підмогильного / Валерій Шевчук // Українська мова і література в школі. – 1991. – №2. – С.70-78.
13. Шерех, Ю. Людина і люди: «Місто» В. Підмогильного [Текст] / Ю. Шерех // Шерех Ю. Не для дітей: Літературно-наукові статті та есеї. – Нью-Йорк, 1964. – 416 с.

References

1. Kostyuk, G. (1994). Valeryan Pidmogylnyj. *Ukrainske slovo (Ukrainian word)*, 2, 312-313 (in Ukr.)
2. Kuzmyna, N. (1997). *An epigraph in the communicative space of the artistic text*. Retrieved from: <http://silence.ho.ua/vesnik/articles/y1997-i2/a060/article.html>. (in Russ.)
3. Laslo-Kucyuk, M. (1980). *Looking for a shape*. Bucharest (in Ukr.)
4. Lunacharskyj, A. (1928). *Preface*. Retrieved from <http://lunacharsky.newgod.su/lib/ss-tom-5/predislovie-k-romanu-a-fransa-tais>. (in Russ.)
5. Lushhij, S. (1998). Ukrainian «Beloved Friend»? *Slovo i chas (Word and time)*, 7, 54-57. (in Ukr.)
6. Melnyk, V. (1994). *Strict analyst of the day*. Kyiv (in Ukr.)
7. Movchan, R. (2008). *Ukrainian modernism of the 1920s: portrait in the historic interior*. Kyiv: Stylos (in Ukr.)
8. Pavlychko, S. (1997). *The discourse of modernism in Ukrainian literature*. Kyiv: Lybid (in Ukr.)
9. Pidmohylnyi, V. (1991). *Works*. Kyiv: Scientific thought (in Ukr.)
10. Tarnavskiy, M. (1991). «An indefatigable head to the future». Existential reading of «The City» by V. Pidmogylny. *Slovo i chas (Word and time)*, 5, 56-63. (in Ukr.)
11. Frans, A. (1976). *Works*. Vol. 1. Kyiv: Dnipro (in Ukr.)
12. Shevchuk, V. (1991). Polina's star Valeryan Pidmogylny. *Ukrainska mova i literatura v shkoli (Ukrainian language and literature at school)*, 2, 70-78 (in Ukr.)
13. Sherekh, Yu. (1964). *Not for children*. New-York (in Ukr.)

SKORYNA Liudmyla Viktorivna,

Bohdan Khmelnytsky National University at Cherkasy,

the docent of the Department of Ukrainian Literature and comparative studies

e-mail: skoryna@ukr.net

"THAIS" BY A. FRANCE – "THE CITY" BY V. PIDMOHYLNYI: JOINT POINTS

Abstract. Introduction. *The article focuses on the study of epigraph's role from the novel "Thais" by A. France in the process of interpreting the novel "The City" by V. Pidmohylnyi. Besides, the problems associated with the reception of the works of A. France in Ukraine and the contribution of V. Pidmohylnyi to the translation of the French prose of 19th – early 20th centuries are actualized.*

Purpose. *The purpose of the article is to study the peculiarities of the functioning of epigraphs in the novel "The City" by V. Pidmohylnyi, to find parallels between the works of French and Ukrainian writers in the fields of psychology, art world modeling, plot creation.*

Results. *To the novel "The City" V. Pidmohylnyi had chosen two epigraphs. The first is a mysterious motto from the Talmud; the second ("How can one be free, Eucrites, when you have a body?") is borrowed from the novel "Thais" by F. France. It is a well-known fact that V. Pidmohylnyi had the profound knowledge of the work of French fiction writer. In 1921, the*

writer finished translating the novel "Thais" into Ukrainian and wrote the introduction to it. The translation was published in 1927, just when the novel "The City" was completed. If we take into account the information directly expressed in the epigraph, the attention of the recipient will be concentrated on the existential problem of freedom / non-freedom. If, however, the epigraph is interpreted as a metonymic sign of the prototext, it will significantly expand the interpretation parameters. At the very first, attention is drawn to the common motive for both novels: the journey to a big city and the temptation that arises there. Both characters have a noble purpose, but they couldn't resist temptation and failed: Paphnutius saved Thais, but he got morally lost; Stepan Radchenko tried to conquer the city, but in fact he was a victim. Both characters hate the City, both are losing here their inner purity and harmony of world perception. At the end of the novel in the life of Radchenko appears his own "Thais" - ballerina Ryta. The image of the poet Vyhorskyi somewhat correlates with the figures of the philosophers from the novel by the French writer. As R.Movchan rightly emphasizes, "philosophical doubts" of the French thinker A. France were in tune with life values and outlook of V. Pidmohylnyi. Obviously, it was French novelist, who taught his younger Ukrainian colleague to regard a man as a whole complex world where physiological, emotional, and social aspects were combined.

Originality. The scientific novelty of the study is specified by attempts to interpret the second epigraph to V.Pidmohylnyi's novel "The City", and also by establishing intertextual correlations between the works of Ukrainian and French novelists.

Conclusion. It was found out that the second epigraph in the novel of V. Pidmohylnyi should not be taken literally, interpreting only the message inserted; the links between the prototext and the recipient text are much deeper. The matter is about V.Pidmohylnyi's assimilation of artistic achievements of the French prose writer in the field of characters creation, art world modeling and plot creation. Motto from A. France's work performs several important functions in "The City": advertising (attracts attention to translation), "educational" (invites the reader to get acquainted with the prototext), "communicative", reveals the links between the text "donor" and "recipient".

Key words: intertextuality, paratextuality, epigraph, quote, translation, V. Pidmohylnyi, A. France.

Одержано редакцією – 29.09.2017
Прийнято до публікації – 4.10. 2017